

Stanovništvo Carigrada u 19. stoljeću kao odraz nacionalne transformacije Osmanskog Carstva

Autor na temelju opsežne literature analizira promjene u stanovništvu Carigrada (Istanbula), prijestolnice Osmanskog Carstva, osobito u kontekstu modernizacijskih procesa i nacionalnih transformacija te prelasku Carstva iz teokratske višekonfesionalne i višenacionalne države u modernu nacionalnu državu Tursku.

Ključne riječi: stanovništvo, Carigrad, Osmansko Carstvo, millet, demografske promjene, nacionalna zajednica

Etnička je raznolikost Carigradu tijekom 19. stoljeća davala internacionalni duh. Njegovu sociodemografiju obilježila su dva procesa: fizički rast muslimanskog stanovništva doseljenog s izgubljene balkanske, ruske i kavkaske periferije te istovremeni rast gospodarskog utjecaja osmanskih manjina pod zaštitom velikih sila. Navedeni utjecaj velikih sila, prisustvo manjina i stranaca te reformska politika tanzimata stvorili su pogodan prostor za modernizaciju, odnosno europeizaciju grada i unutrašnju društvenu mobilnost.

Nove gospodarske mogućnosti pokrenule su u okviru svakog *mileta* – vjersko-nacionalnih zajednica – nove, sekularne snage na štetu stare vjerske strukture. Crkvena struktura pravoslavnog *mileta* počela je gubiti svoj utjecaj nakon Grčke revolucije u korist nacionalno raznorodne svjetovne elite. Priljev ruskih i balkanskih muslimanskih prognanika potaknuli su proosmanski, kasnije proturski osjećaj. Ti su procesi ubrzali preobražaj višekonfesionalnog Carstva u nezavisnu nacionalnu državu turskog naroda.

Političke prijelomnice odredile su proces nacionalne transformacije Carstva tijekom 19. stoljeća. Implementacija trgovačkih ugovora, odnosno uvlačenje osmanskog društva u mrežu europskog liberalnog kapitalizma izložilo je Carstvo politici i gospodarstvu velikih sila naglasivši posredničku ulogu osmanskih manjina i stranaca. Suočen s intervencijama velikih sila, Carigrad je prihvaćao nepovoljne političke i

gospodarske ugovore, poglavito s Velikom Britanijom i Rusijom, koje su navedene kršćanske manjine koristile kao posrednike između Carstva i vlastitih interesa.

U užem političkom smislu, Grčka revolucija oslabila je politički utjecaj manjina na samoj Porti i okrenula ih proširenim gospodarskim mogućnostima. Proces političke i društvene modernizacije – tanzimat, provodila je muslimanska birokracija ugrožena vanjskim pritiskom i unutrašnjim snaženjem manjina. Mladi sultan Abdul Medžid I. (1839-1861) inaugurirao je taj reformni program sadržan u carskom dekretu od Gülhane iz 1839. godine – dijelom i zbog toga da bi unaprijeđenjem položaja kršćana u Carstvu uklonio ruske izlike za intervencijom.

Započeta reforma vjersko-nacionalnog sustava *mileta* koji je tradicionalno osiguravao stabilnost u Carstvu, potvrdila je nacionalne posebnosti etničkih grupa. S ekonomskom i političkom afirmacijom kršćanskih manjina, Carigrad je morao redefinirati *milet* sustav kao zastario okvir za komunikaciju s vlastitim manjinama. Premda je tanzimat nastojao afirmirati novu politiku nacionalne ravnoteže zasnovane na zamišljenom idealu osmanskog građanina, jačao je sekularna nacionalna obilježja pojedinih zajednica i težnju za njihovom samostalnošću.

Priljev izbjeglica i stvaranje nezavisnih država na osmanskoj periferiji učinili su Carigrad – kao i Carstvo u cjelini – muslimanskim gradom, odnosno državom. Umjesto poželjnog ideala osmanskog građanina sekularni nacionalizam potkopao je napore prema uspostavi političke stabilnosti i građanske ravnopravnosti. Grčka revolucija, balkanske i egipatske krize, utjecaj kavkaskih, krimskih i balkanskih izbjeglica, armensko i makedonsko pitanje ojačalo je muslimansku koheziju i usmjerilo multietničko Carstvo prema nacionalnoj državi turskog naroda.

Cilj je ovog prikaza ocrtati dinamiku rasta Carigrada u 19. stoljeća, dati obrise gospodarske djelatnosti pojedinih manjina u gradu i konačno naznačiti sukob njihove stare vjerske elite s modernim idejama Zapada. Premda svako od navedenih područja zahtijeva opširnu studiju, cilj je rada daleko skromniji – upozoriti na rastakanje Osmanskog Carstva kao federacije teokracija i izrastanje modernih nacija, uključujući tursku, kojima se ponuđeni reformni model sekulariziranog *mileta* u anacionalnom osmanskom građanskom društvu pokazao pretijesnim okvirom za socijalnu i nacionalnu mobilnost.

Demografske promjene stanovništva grada

Demografska povijest Carigrada 19. stoljeća, tog osmanskog »mikrokozmosa«,¹ odražava procese političke, gospodarske i socijalne transformacije Carstva u cjelini. Problem istraživanja osmanske populacije u svojim začecima političke je naravi. Do popisa stanovništva iz 1881/82. godine, osmanske su službene statistike razvrstavale populaciju samo prema vjerskim obilježjima.² Nakon 1868. osmanski su godišnjaci *vilayet salnameleri* počeli iznositi – zajedno s generalnim statistikama – broj stanovnika po provincijama, dajući podatke o etničkom sastavu kršćanskih manjina. Usprkos nedostatka službenog popisa etničkih grupa prije navedenog cenzusa, Europljani su iz političkih razloga procjenjivali broj osmanskih manjina. Pritom su balkanski nacionalisti umanjivali broj muslimana na zacrtanim nacionalnim područjima kako bi ojačali vlastite teritorijalne zahtjeve. Na Carigradskoj konferenciji održanoj u prosincu 1876, uoči rusko-turskog rata, ruski se predstavnik Ignatijev oslanjao na statistike balkanskih država i nacionalnih pokreta koje su svele muslimansku populaciju poluotoka na 16%.³ Nakon potvrde državne nezavisnosti na Berlinskom kongresu vlade Srbije i Bugarske upotrijebile su vlastite demografske procjene kao osnovu za protjerivanje muslimanskih podanika. Bugarin Georgi Rakovski sastavio je plan za realizaciju poželjnog kulturnog i etničkog omjera na štetu proturske populacije. Rješenje je pozivalo na protjerivanje »Turaka« u Anadoliju, usprkos činjenici da su među njima prednjačili slavenski muslimani – Pomaci.⁴ Demografska politizacija dostigla je vrhunac za vrijeme tursko-grčke repatrijacije stanovništva poslije konferencije u švicarskom gradu Lausanni 1923. godine.

U usporedbi s osmanskom demografijom u cjelini, proučavanje carigradske populacije uključuje posebnosti poput intenzivnijeg priljeva političkih izbjeglica i domaćeg stanovništva željnih afirmacije u prijestolnici.⁵ Početni industrijalizacijski zamah, poduzet u sklopu modernizacijske inicijative reformnog sultana Selima III. sporo je sazrijevao zbog nedostatka domaćih poduzetnika, kapitala i tehničkog

---

1 H. Kemal Karpat, *Ottoman population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin University Press, 1985, 86.

2 Za problem osmanskih popisa stanovništva v.: H. K. Karpat, »Population Movements in the Ottoman State in the Nineteenth Century: An Outline«, u: *Contributions à l'Historie Economique et Sociale de l'Empire Ottoman*, Collection Turcica, vol. 3, ed. Jean-Louis Bacque-Gramont and Paul Dumont, Istanbul, Paris, London, 1983; isti, *Ottoman population*; J. Stanford Shaw, »The Ottoman Censuses System and Population 1831-1914«, *Introduction Journal of Middle East Studies*, 9, 1978.

3 V. H. K. Karpat, *Ottoman population*, 45.

4 Isto, 49.

5 Za urbanističku koncepciju Carigrada v. H. K. Karpat, *Ottoman population*, i Celik Zeynep, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, Washington, 1986.

osoblja.⁶ Tvornice ustanovljene u Carigradu u prvoj polovici 19. stoljeća služile su uglavnom vojnim potrebama. U velikoj tvornici za bojenje pamuka, koja je otvorena 1812. u Usküdaru, radilo je 600 razboja, od kojih je 1841. preostalo samo 41. Gospodarski razvoj grada temeljio se na trgovini i uslužnim djelatnostima, više nego na obrtu i proizvodnji. Birokrati visokog ranga primali su plaće iz državnog proračuna umjesto zemljišnih renti u prošlosti. Premda su ponudile zapošljavanje novoj eliti, upravne službe malo su pridonijele gospodarskom razvoju grada.

S 391.000 stanovnika 1844. godine, grad se do kraja Krimskog rata 1856. povećao na 430.000 stanovnika. Nakon kraja Velike istočne krize i austrijske okupacije Bosne 1878. narastao je na 547.437 stanovnika. Gubitak većine balkanskog područja potvrđen na Berlinskom kongresu suočio je prijestolnicu s najvećim emigracijskim valom, pa je 1886. grad narastao na 951.517 stanovnika.⁷

Većina ranijih popisa stanovništva – iz 1838, 1844. i 1856. – ograničena je na uži centar prijestolnice – *Dersaadet ve Bilad-i Selase* – odnosno poluotok između Mramornog mora i Zlatnog roga, pri čemu ubrajaju europska predgrađa Galatu i Peru te azijski Usküdar. Do 1897. populacija »Velikog Carigrada«, koji se pri kraju stoljeća ubrzano koncentrično širio izvan navedenih dijelova, narasla je na 1,115.946 stanovnika. U starom je gradu živjelo 875.565 stanovnika, u novim azijskim dijelovima – Usküdaru i Kadiköyü – 137.901 stanovnik. Do početka Prvog svjetskog rata grad je narastao na 1,600.000 stanovnika.⁸

Različiti vladini izvori procjenjivali su da se samo tijekom 1880. u gradu naselilo 30.000 stanovnika, a 1906. njih 200.000. Premda ih je vlada nastojala usmjeriti u zaleđe, tisuće prognanika i izbjeglica »nemirnih, obično bez posla, uzdržavanih od vladine milostinje i džamija, mililo je ulicama dovodeći gradske izvore i infrastrukturu na granicu izdržljivosti«.⁹

Imigracija muslimana iz Rusije, osobito Kavkaza i Krima te s Balkana hranila je demografsku eksploziju. Procjenjuje se da je tijekom 19. i prvih godina 20. stoljeća u Carstvo s izgubljene periferije emigriralo 1,800.000 krimskih i po 1,500.000 kavka-

6 Postojeće malobrojne demografske studije naglašavaju široki osmanski okvir bez posebne pažnje na Carigrad. Tijekom 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća američki su povjesničari poput H. K. Karpata, J. S. Shawa i J. McCarthya počeli objavljivati relevantne cenzuske podatke kao preduvjet proučavanja osmanskog i carigradskog stanovništva. U novije su vrijeme A. Duben i B. Cem napravili zaokret prema »obiteljskoj povijesti« dotičući samo površno »političku demografiju«. V. Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics*, Boston, 1982, J. Stanford Shaw, »The Ottoman Censuses System and Population 1831-1924«, *IJMES*, 9, 1978; H. K. Karpat, »The Statues of Muslims under European Rule: The Eviction of the Circassians from the Caucaus and their Settlement in Syria«, *Journal of Muslim Minorities*, 2, 1980; H. K. Karpat, *Ottoman population*, 1985; Alan Duben – Behar Cem, *Istanbul households: Marriage, family and fertility 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1991.

7 H. K. Karpat, *Ottoman population*, 102.

8 Isto, 103.

9 J. S. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 241.

skih i balkanskih muslimana. Najveći je broj kavkaskih muslimana pristigao nakon ruskog osvajanja Kavkaza između 1862. i 1908. godine. Nakon Rusko-osmanskog rata 1877-78. godine i uspostave nezavisnih balkanskih država na Berlinskom kongresu, protjerano muslimansko stanovništvo, poput onog iz Dobrudže, potražilo je novi dom u Carigradu. Popisni podatak iz 1885. od 891.000 stanovnika grada predstavlja značajno povećanje u odnosu na broj predratnog stanovništva. Unutrašnju migraciju obilježili su deseci tisuća mladih ljudi pristiglih iz provincije, posebno Grci i drugi nemuslimani, koji su u gradu nastojali pronaći svoj vlastiti put. Neoženjeni mladići (*bekar*), tražili su posao od Europljana ili u slobodnim djelatnostima.

Godine 1885. u gradu živi 281.059 muškaraca i 125.269 žena rođenih izvan prijestolnice.¹⁰ Zahvaljujući vanjskom priljevu, 60% stanovnika rođeno je izvan grada. Među muslimanima 140.000 rođeno je u gradu, a čak 240.000 pristiglo tijekom stoljeća.¹¹ Popis iz 1885. pokazuje da u gradu živi 44% muslimana, 17,5% Grka, 17% Armenaca, 5% Židova, 1,2% katolika, 0,05% Bugara, 0,12% Latina i 0,09% protestanata. Muslimanska populacija Carigrada narasla je s 385.000 stanovnika 1885. na 560.000 do početka Prvog svjetskog rata, dok su nemuslimani opali s 489.000 na 350.000. Stranci su činili preostalih 15% stanovnika grada. Velik postotak stranaca posljedica je primanja stranog državljanstva osmanskih podanika pod zaštitom stranih ambasada.

Modernizacija je snažila europski sustav vrijednosti u prijestolnici i Carstvu u cjelini.¹² Premda je Carigrad bio privilegirani među gradovima Carstva, morao je rješavati probleme rastućeg stanovništva.¹³ Krimski rat (1853-1856) potaknuo je modernizaciju, izmijenio psihološki okvir njegovih stanovnika i omogućio orijentaciju prema Europi s novim sustavom vrijednosti. Obrazovanje u modernim školama, diploma i znanje stranih jezika, postalo je razlikovni znak nove dominantne birokracije i inteligencije, odnosno osmanskog građanina-gospodina (*Istanbul Efendi*).¹⁴

Koristeći se statusom kršćanskih manjina kao izgovorom pritiska, velike su sile prisilile Portu na širenje njihovog gospodarskog i političkog utjecaja. Pera, strmi brijeg na sjeveru Zlatnog roga na kojoj su poduzetni srednjovjekovni Genovežani utemeljili trgovačku koloniju, postala je bazom europske gospodarske dominacije.¹⁵

---

10 Godine 1857. od 238.234 stanovnika muške populacije u gradu 24.119 su označeni *bekar*. Vidi J. McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans*, 64.

11 A. Duben – B. Cem, *Istanbul households*, 24.

12 Celik Zeynep, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, Washington, 1986, 38.

13 J. Stanford Shaw – K. Ezel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, New York, Cambridge University Press, 1977, 241.

14 Na početku stoljeća muslimani u Carstvu nisu imali ni jednu modernu školu osim nekoliko vojnih institucija. Do 1860. Carigrad je dobio nekoliko profesionalnih škola. Najpoznatije su bile Medicinska škola, Upravna škola, Škola vojnog inženjerstva, Pomorska akademija, Vojni koledž i Agronomska i veterinarska škola. Isto, 96.

15 H. K. Karpat, *Ottoman population*, 98.

Druga polovica 19. stoljeća svjedočila je o usponu Pere kao modernog europskog dijela koja je prijestolnici dala europsko ozračje. Velike trgovačke kuće i banke, moderni dućani i teatri ustanovljeni u Peri i susjednoj Galati privukli su Europljane svih nacija i zanimanja od moćnih diplomata i velikih poduzetnika do njihove posluge. U šestom distriktu sastavljenom od Pere, Galate i Tophane 1885. godine stranci su činili 47% stanovništva, osmanske manjine 32%, a muslimani samo 21%. Četvrti distrikt, koji je uključio Besiktas i druga bosporska sela do Rumeli-hisara, drugi je po broju stranaca s udjelom od 10% stanovništva. U suprotnosti s ova dva distrikta smještena na sjevernoj strani Zlatnog roga, postotak stranaca na Carigradskom poluotoku iznosio je neznatnih 1,5%. U prvom, drugom i trećem distriktu koji su obuhvaćali čitav poluotok, muslimani su činili oko 55% stanovništva.

Stranci koji su tijekom dana radili u uredima u obližnjoj Galati vraćali su se navečer u svoje kuće uz strmo brdo koje je povezivalo dva distrikta. Za vrijeme 19. stoljeća fizički izgled grada promijenila je gradnja javnih i privatnih objekata uključujući i dva mosta između Carigrada i Galate. Grad je počeo mijenjati izgled poslije 1865. prema planu njemačkog savjetnika Moltkea. Dodana su spremišta plina, tekuća voda, podzemna željeznica i druge pogodnosti. Pojava novih crkvi, groblja i škola svjedočila je o usponu nemuslimanskih zajednica.¹⁶

Pera i Galata na koje su se nadovezali moderni sjeverniji distrikti razvili su novu modu urbanog života koja se razlikovala od društvenog života starog grada. Koncept modernosti zrcalio se u materijalnom komforu pri čemu su Pera i okolno područje simbolizirali bogatstvo i visoki socijalni status. Zapadna kultura, kazališta, literatura i umjetnost fascinirali su modernog građanina, dok su ga stare vrijednosti i povijesne uspomene grada činile ravnodušnim. Europski stil života (*Avrupa hayati*) postao je aspiracijom nove generacije muslimana.¹⁷ Osim sa strancima, sada su se morali natjecati i s osnaženim kršćanskim manjinama.

Poslovi manjina

Već krajem 18. stoljeća, manjine poput Grka i Armenaca – u manjem opsegu Židovi – igrale su glavnu ulogu u trgovini i financijama Carstva. Grci i Armenci dominirali su kopnenom trgovinom s Austrijom i Rusijom. Britanski povjesničari naglašavaju da je Osmansko Carstvo profitiralo od trgovačkih kapitulacija zbog uvođenja trgovačkih standarda i političke zaštite od Rusije. Naprotiv, njihovi turski kolege

16 Za urbanu transformaciju Carigrada v. Celik Zeynep, *The Remaking of Istanbul*; Z. Steven Rosenthal, *The Politics of Dependancy: Urban Reform in Istanbul*, Westport, Connecticut, 1980; *Istanbul*, Ludwisburg, 1967; Michael Pereira, *Istanbul*, 1968; Yemal Engrin, *The Ottoman city in comparative perspective, Istanbul 1453-1923: a select bibliography of urban history, compiled from Western sources*, Monticello, III, 1978.

17 Isto, 99.

u istom su procesu naglasili podrivanje osmanske industrije i potvrdu kolonijalne politike »održavanja Turaka na njihovom mjestu«. Ipak, početni su osmanski trgovački ugovori s Londonom 1838. ubrzali trgovačke mogućnosti, eliminirajući brojne restrikcije. Proizvedena dobra britanske manufakture potekla su u Carstvo pa je u nekoliko godina proizvođačka muslimanska srednja klasa sastavljena od obrtnika i malih vlasnika dućana prorijeđena.¹⁸ Grčki i armenski agenti i posrednici preuzeli su distribuciju jeftinije, strojno proizvedene europske robe. Trgovačke mogućnosti privukle su iz udaljenijih provincija u grad velik broj Turaka, Grka, Armenaca, Bugara i drugih. Izmir, Solun i Bejrut postupno su preuzeli vodeću ulogu kao trgovačka, izvozna mjesta.

Velika Britanija, koja je zagovarala široku komercijalnu liberalizaciju, smatrala je Grke profesionalno najbolje kvalificiranom manjinom koja će joj pomoći osigurati hegemoniju na Mediteranu i Bliskom istoku. Usprkos britanskom utjecaju, nameatali su se i Francuzi koji su istisnuli talijanski utjecaj iz mnogih mediteranskih luka, uključujući Carigrad. Uklanjanje najočiglednijih forma diskriminacije, uz poštedu od novačenja, dalo je raji (*raya*) početnu prednost u odnosu na muslimane. Edikt iz 1856, *Islahat Fermani*, koji je ustanovio jednakost između muslimana i nemuslimana, u stvarnosti je kršćanima dao gospodarsku moć.

Usprkos priljevu etničkih Turaka i balkanskih muslimana u grad koji su tijekom 1880-ih potvrdili Carigrad kao većinski muslimanski grad, manjine su nastavile gospodarski jačati.¹⁹ Britanski konzularni izvještaji daju brojne primjere. Onaj iz Erzeruma iz 1847. godine navodi da se »u ovom trenutku tanzimat može smatrati mrtvim slovom na papiru [...] Raja je povlaštenija od muslimana, te su do jednoga pristaše tanzimata kao što su muslimani njegovi protivnici«. ²⁰ Izvještaj za sljedeću godinu navodi da »Armenci imaju više ruku, jer je muslimanska mladost uzeta u vojsku. Muslimani ne uzimaju radnu snagu pa su nesposobni raditi na zemlji koju posjeduju«. Seljaci kršćani u boljem su položaju jer su izuzeti iz vojne službe. »Turski je seljak češće podvrgnut zlostavljanju nego kršćanin jer ovaj može svoj slučaj predstaviti nekom konzulatu, u posljednje vrijeme najčešće ruskom. [...] Svatko onaj koji imalo poznaje egejsku ili jonsku obalu zna za mnoga napredna grčka sela koja su do nedavna bila prazna ili naseljena samo Turcima. Turci gube ili su potpuno izgubili

---

18 Osmanski izvještaj iz 1808. opisao je obrazac propasti u lokalnoj industriji: »Dok je u starim danima bilo 2.750 ručnih razboja za tkanje u Carigradu i Usküdaru više od 3.500 muslimana i kršćana podanika osmanske države zarađivali su za život na ovim razbojima. Tijekom prošlih trideset do četrdeset godina broj je razboja opao na samo 25 i tkalci – kako majstori tako i njihovi novaci – spali su na samo njih 40.«, H. Inalcik, »When and how British cotton goods invaded the Levant markets«, u: H. Islamoglu-Inan, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, 1987, 381.

19 A. Duben – B. Cem, *Istanbul households*, 25.

20 V. Charles Issawi, *Economy of the Turkey*, 56.

uporišta na obali i u dolinama koja vode prema obali [...] kako željeznica prodire u unutrašnjost, grčki je element prati ili čak ide ispred nje.«²¹

Muslimanska elita okrenula se upravi, prekidajući dugu tradiciju provincijskih lobija u službi Porte – bosanskog u 16, albanskog u 17. i grčkog u 18. stoljeću. Premda je 1886. broj muslimanske i nemuslimanske muške populacije Carigrada izjednačen, muslimani drže čak 95,4% vladinih ureda; 11,4% muslimana u gradu radilo je na neki način za vladu. Muslimanska je birokracija nosila reformu tanzimata pri čemu su ih plašili kako vanjski pritisak tako i unutrašnje snaženje nemuslimanskih manjina s kojima poslije Grčkog ustanka nisu bili voljni dijeliti ulogu u upravi. Četvrtina muslimanske gradske populacije bila je angažirana u trgovini i industriji – odnosno 39% od svih uključenih u ova gradska zanimanja – dok su manjine držale ostalih 61%. Gotovo svi Bugari ili njih 81,4% angažirani su u trgovini i industriji. Među gradskim Armencima postotak je iznosio 43%, Grcima 36,8% i Židovima 31%. Postotak manjina među studentskom populacijom iznosio je visokih 52%, pri čemu su najzastupljeniji Grci i Armenci.²²

Manjine su nastavile držati najprofitabilnije gospodarske pozicije. Godine 1912. među 40 privatnih bankara u Carigradu nije bilo muslimana. Među vlasnicima banaka po 12 je Grka i Armenaca, osam Židova i pet Levantinaca. Od 34 burzovnih mešetara 18 je Grka, šest Židova i pet Armenaca.²³ Među velikim uvoznicima tekstila 1906. godine 28 je Armenaca, šest muslimana, tri Grka i jedan Židov. Od 28 velikih kuća koje su 1910. uvezile rusku robu, pet su ruskih, osam muslimanskih, sedam grčkih, šest armenskih i dvije židovske; u istočnim provincijama gotovo su svi veliki trgovci Armenci.²⁴

Grci i Armenci ovladali su trgovinom prijestolnice i podijelili trgovačke sektore.²⁵ U grčkim se rukama našla sva roba od neposredne životne važnosti: pekarstvo, obućarstvo, drvodjelstvo i zidarstvo. Armenci posjeduju tekstilni biznis i distribuciju građevinske opreme i metala. Financije su također u grčko-armenskim rukama.²⁶ Malena ukrasna roba ostavljena je Židovima.

Prema procjenama, 1878. u gradu je živjelo 230.000 Grka. Odsječena od vlastite nacionalne zajednice grčka je manjina nakon revolucije izgubila svoje političke pozicije u upravi i okrenula se ekonomskim ciljevima. Englezi i Francuzi nastoje iskoristiti dugu grčku trgovačku tradiciju za distribuciju svojih manufakturnih dobara. Ta velika zajednica nastavlja cvasti jer je u liberalnim profesijama isto kao i nekada u uredima predstavljaju sposobni ljudi. U trgovini su na prvom mjestu. Njihove su škole brojne, raširene i dobro opremljene i podržavane velikodušnim donacijama:

21 Isto.

22 J. S. Shaw – K. E. Shaw, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey*, 241-2.

23 P. Marouche – G. Sarantis, *Annuaire Financier de Turquie*, Pera, 1912, 137-40.

24 C. Issawi, *The Economic history of Turkey*, Chicago – London, 1980, 14.

25 Alphons Sussnitski, »Die Wirtschaftliche Lage der Juden in Konstantinopel«, *Allgemeine Zeitung des Judentums*, Berlin, 1912, 16-18.

26 Isto.

nijedna gradska zajednica ne čini toliko za poticaj javnog obrazovanja.²⁷ Dok muslimani pod gospodarskim pritiskom države male obitelji, Grci, oslobođeni vojne obveze i s manjim nametima u razmjeru s prihodima, zasnivaju brojnije obitelji.²⁸

Dok su Grci sudjelovali u uvoznom poslu, Armenci su se angažirali u izvozu. Izvozili su anadolijsku i sirijsku robu u Francusku, Englesku i Ameriku. Glavninu armenske urbane populacije čine obrtnici udruženi u esnafe. U drugoj četvrtini 19. stoljeća Carigrad ih je brojio 120, Erzerum preko 50, Cildir 30 i Van nekoliko desetaka. Godine 1850. broj armenskih trgovaca, obrtnika i vlasnika dućana u Carigradu procijenjen je na 36.000. Posvuda države trgovinu nakitom, tekstilom, zlatom, srebrom i industrijom bakra. Osim u trgovini, u provinciji posjeduju važnu ulogu u zemljoradnji i umjetnosti.

Magnati ili amire igraju dominantnu ulogu u njihovoj crkvi i zajednici. Grupa amira sastavljena od sarrafsa ili bankara osigurava porezne prinose carskoj riznici. Druga se grupa sastoji od visokih vladinih službenika zaduženih za kontrolu carina, rudnika, riznice, vojnu opskrbu i druge upravne sektore. Harutiun *amira* Bezijan pretopio je 1828. stari srebrni novac u kovnici i, sakupivši zlato od stanovništva, platio 15 milijuna rubalja odštete ruskoj vojsci utaborenoj pred Carigradom. Među Armencima značajna je tvornička obitelj Dadien koja 1830-ih kontrolira tvornički sektor.²⁹

Pripadnike ove velike manjine od oko 2,500.000 pripadnika moglo se naći na svim područjima Carstva, ali je najveća koncentracija u provincijama istočne Anadolije: Erzerumu, Sivasu, Vanu, Elazizu, Diyarbekiru i Bitlisu gdje je njihov broj dostizao oko milijun. U usporedbi s Grcima i Bugarima, kod Armenaca su izraženije razlike između rafiniranih urbanih i jednostavnih ruralnih stanovnika. Armenski *milet* uživa privilegirani status nakon grčke borbe za nezavisnost kada kao pouzdanija kršćanska manjina počinju istiskivati Grke.

Carigrad je njihov glavni urbani centar u kojemu armenska populacija s 5.000 pripadnika 1478. raste na 160.000 sugrađana 1896. godine. Otvaranje armenskog pitanja prepolovilo je broj Armenaca do 1914. i svelo ih na 85.000 stanovnika. Zahtjev za uspostavom nezavisne države i uporaba terorističkih metoda za njeno ostvarenje ugrozili su njihovu gospodarsku i političku poziciju u Carstvu na prijelazu stoljeća.³⁰ Ugovorom u San-Stefanu 1878. Rusija je dobila legalni izgovor za intervenciju u Carstvu na područjima istočne Anadolije sve do Perzijskog zaljeva na kojemu je ohrabрила armenske zahtjeve za autonomijom.³¹ To je potaklo armensko pitanje kao gorući osmanski problem na prijelazu stoljeća. Godine 1890. armenski

---

27 A. Syntet, *Les Grecs de l'Empire Ottoman*, Istanbul, 1878, 8-12.

28 C. Issawi, *The Economic history of Turkey*, 47.

29 Isto, 62.

30 Malachia Ormanian, *The Church in Armenia*, London 1955, 61.

31 Objektivnu studiju o armenskom pitanju nudi W. L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, New York, 1956; L. Nabandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley – Los Angeles, 1963; A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Uralu, III, 1938.

su nacionalisti osnovali Armensku revolucionarnu federaciju s ciljem borbe za stvaranje autonomne turske Armenije i konačno jedinstvene nacionalne države koja bi završno uključila rusku i perzijsku Armeniju. Kada su Armenci odbili platiti uvelike povišene poreze 1894, turske su snage uzvratile pokoljem tisuća njihovih sunarodnjaka i paležom sela. Armensko nacionalno pitanje ponovno je dramatično otvoreno u kolovozu 1896. kada su njihovi revolucionari zauzeli Osmansku banku u Carigradu kako bi privukli pažnju Europe. Turci su odgovorili trodnevnom pokoljem u gradu i provincijama tijekom kojega je pobijeno 50.000 Armenaca, često i pred očima europskih promatrača, što je podiglo europsku javnost i potaklo Veliku Britaniju na pojačani pritisak. Liberalni kabinet Lorda Roseberyja prisilio je osmanski režim na reforme koje su trebale spriječiti buduće zločine. Britanski je pritisak potaknuo sultana Abdul Hamida II. (1876-1909) na napuštanje reformnog, prozapadnog tanzimata, te na okretanje panislamizmu, turkmenizmu i apsolutizmu.

Do početka 20. stoljeća mnogi su Židovi zauzeli istaknute pozicije u financijama, industriji i vladinim službama u gradu. Bili su siromašniji i s manje utjecaja nego Grci i Armenci – njihovu veliku manjinu od 80.000 podanika sačinjavali su nevjешti radnici ili sitni putujući trgovci.³² Od tanzimata su imali manje koristi od Grka i Armenaca. Godine 1854. otvorena je prva židovska osnovna škola na francuskom i hebrejskom jeziku pri čemu su u odnosu na Grke i Armence Židovi slali manje studenata u elitne škole i na studije.³³ Na prijelazu stoljeća pojačali su ulogu u gospodarskom i kulturnom životu Carstva.³⁴ Premda su se okoristili zaštitom koju su im pružali Velika Britanija i druge sile, njihova je uloga i dalje u sjeni navedenih kršćanskih manjina.³⁵

Godine 1897. u Carigradu je živjelo 127.000 neosmanskih građana – stranaca.³⁶ Rastuća uporaba strojeva uvjetovala je zapošljavanje stranih mehaničara i inženjera u arsenalima i parobrodima. Među obrtnicima 1870. bilo je 8.000 Austrijanaca, 2.500 Francuza, 1.500 Talijana i 40 Engleza. Bilo je stranaca među liječnicima, advokatima i farmaceutima. Njihov gospodarski i kulturni utjecaj u prijestolnici uvelike je nadmašivao brojčani udio u stanovništvu grada.

32 »Die wirtschaftliche Lage der Juden«, 16-18.

33 C. Issawi, *The Economic history of the Turkey*, 70.

34 Abraham Galante, *Historie des Juifs d'Anatolie*, Istanbul, 1939, 140-143.

35 Prema izvještaju Konstantina Basilija, u Carigradu »Židovi imaju mnogo bogatih ljudi, ali većina živi u bijedi«. Isto, 56.

36 Isto, 58.

Nacionalna dinamika unutar manjinskih *mileta*

Tijekom 19. stoljeća rastući fenomen nacionalizma donio je glavni izazov multinacionalnom Osmanskom Carstvu. Tradicionalni okvir *milet* sustava, etničke okosnice države, nije više mogao zadovoljiti pojačane zahtjeve manjina, koji su i reformiranu konfesionalnu zajednicu smatrali preuskim okvirom za poželjnu socijalnu i političku mobilnost.

Riječ *milet* – perzijskog porijekla – označavala je ono što modernost naziva narodom ili nacionalnom zajednicom. *Milet* je predstavljao »široku religioznu organizaciju koja se sastojala od etničko-lingvističkih grupa kojima je osigurao postojanje«. ³⁷ Duboko ukorijenjen u srž društva sustav *mileta* osigurao je bazičnu komunikacijsku mrežu između sultana i različitih etno-religijskih zajednica. Budući da su u Bizantskom Carstvu i Osmanskom Carstvu postojale različite etničke, vjerske i jezične zajednice, ta su carstva morala izgraditi složene neteritorijalne vjersko-etničke mehanizme. ³⁸ Osvajanjem velikih dijelova Bliskog istoka, Sjeverne Afrike, Mediterana i Južne Europe osmanski su Turci uključili pod svoju vlast velik broj Židova i kršćanskih podanika. Nekoliko mjeseci nakon osvajanja Konstantinopola 1453. sultan Mehmed II. podijelio je široka prava vjerskim vođama kršćanskog i židovskog *mileta* u upravljanju njihovim vjerskim zajednicama kako bi osigurao pokornost novih podanika – pripadnika »naroda koji su posjedovali knjigu«, čiji su utemeljitelji spomenuti u Kuranu. ³⁹ Njegova država nije bila turska nacionalna država nego islamski kalifat koji je prema šerijatskom pravu funkcionirao kao religijsko carstvo bez nacionalne ideje. Svi su podanici tretirani isključivo kao pripadnici vjerskih grupa, a ne nacionalnih zajednica. Zbog teoloških i strateških razloga Osmanlije su dozvolili manjinama ne samo ispovijedanje vjere, nego i široku slobodu samouprave, koju je provodilo specijalno zakonodavstvo i sudovi. ⁴⁰ Poglavari *mileta* smatrani su posrednicima, što im je osiguravalo posebnu društvenu poziciju koja je nosila odgovornost prema Porti. *Milet* sustav uspostavljen pod Mehmedom II. prekrpio je cijelo Carstvo i omogućio da svaka religijska zajednica uživa pravo suživota s ostalima na jednakim osnovama bez obzira na njenu veličinu.

Kroz približno pet stoljeća od pada Carigrada do propasti Carstva tri su nemuslimanske grupe službeno priznate kao samoupravne zajednice: grčka i armenska pravoslavna crkva i Židovi, svaka od njih dalje podijeljena na lokalne administrativne jedinice prema nacionalnosti i jeziku. Svaki je *milet* vodio crkveno najviši do-

---

37 O povijesti osmanskog sustava *mileta* v. Gjorgje Ivanov, »(Re)calling the future. Turning the Balkan's multiethnic past«, *Eurozine*, 25. 3. 2004.

38 Isto.

39 Isto.

40 V. više u: H. K. Karpat, *An Inquiry Into the Social Foundations of nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, From milets to Nations*, Center of International Studies, Research Monography n. 39, Princeton University Press, 1973, 39.

stojanstvenik – dva pravoslavna patrijarha i glavni rabin. Osim tri navedena, pravno su postojali i muslimanski i rimokatolički *milet* pri čemu se u 19. stoljeću razvio i protestanski *milet*.⁴¹

Nakon muslimanskog, brojem je najznačajniji pravoslavni *milet* koji je objedinjavao pravoslavni svijet na čelu s grčkim patrijarhom u Carigradu, pri čemu su Srbi gledali prema Pećkoj patrijaršiji, a Bugari prema Ohridskoj arhiepiskopiji. Pravoslavni je *milet*, imenovan rum ili rom *milet* koji je dao ime Rumeliji, europskom dijelu Carstva, upućivao na istočno-romansko, tj. bizantsko porijeklo *mileta*. Patrijarha je birao sultan i imenovao beratom dok je u praksi njegov izbor predstavljalo pitanje kupnje titule za 3.000 zlatnih dukata. Izabrani patrijarh mogao je vratiti novac nametom na crkve i manastire što je predstavljao plodno tlo za korupciju i mito u Rumeliji.⁴²

Milet nije imao poseban teritorij te je bio određen samo vjerskom pripadnošću. Pripadnici *mileta* mogli su se kretati posvuda po Carstvu, ali su i dalje ostali članovima iste vjerske zajednice što objašnjava suživot i etničku, kulturnu i vjersku živost Carstva. Odnosi s vladajućim Muslimanima bili su precizno regulirani: nisu mogli širiti njihovu vjeru te su mogli obnavljati stare i graditi nove crkve samo dozvolom carskih vlasti. Bilo je ograničenja i za miješane brakove, način odijevanja i nošenje oružja; značajno je da su nemuslimani morali plaćati posebne poreze umjesto vojne službe.

U okviru ovih ograničenja osmanske su manjine uživale potpunu samoupravu pokoravajući se vlastitim zakonima i običajima. Zagarantirana im je sloboda prakticiranja vlastite religije, poštovanje crkvi, manastira i škola. *Milet* sustav predstavljao je u praksi federaciju teokracija: bio je duboko konzervativan i patrijarhalan, potpuno suprotan s idejom individualne slobode koju je širila europska liberalno-građanska ideologija.⁴³

Proces transformacije *milet* sustava uslijedio je zbog afirmacije nove elite u okviru tradicionalnog *mileta*. Ubrzan je političkim utjecajem velikih sila i procesom nastanka nezavisnih lokalnih muslimanskih snaga koji su narušili tradicionalnu ravnotežu i nepristranost koju je sultan jamčio nemuslimanskoj raji. Jačanje trgovačkih odnosa između Carstva i balkanske periferije, osobito s Austrijom poslije 1718, ustanovilo je jaku i trajnu trgovačku komunikaciju između Carstva i Monarhije te osiguralo temelj za nastanak klase rumunjskih, bugarskih, srpskih i grčkih trgovaca. Socijalna mobilnost i nagomilano bogatstvo u rukama kršćana omogućili su obrazovanje njihovih sinova u modernim školama njihovih zajednica koje su postale receptivne za mnoge zapadne ideje. Srbi koji su emigrirali u Austriju 1691. razgranali su poslove u podunavskoj Monarhiji. Bugari su ustanovili kolonije u Vlaškoj i Rusiji, dok su se poslovni Grci mogli naći posvuda u Srednjoj i Istočnoj Europi.⁴⁴ Zajedno s trgovačkim slojem nicalo je i intelektualno jezgro kršćanskih manjina uglavnom

41 Gjorgje Ivanov, »(Re)calling the future.«, *Eurozine*, 25. 3. 2004.

42 Isto.

43 Isto.

44 H. K. Karpat, *An Inquiry Into the Social Foundations of nationalism in the Ottoman State*, 61.

obrazovanih na Zapadu i Rusiji; oni su osiguravali informacije o povijesnim tradicijama svoje zajednice koje su postale baza za interpretaciju nacionalne povijesti u skladu sa suvremenim idejama prosvjetiteljstva i nacionalnosti.

Koncentracija gospodarske i političke snage u rukama jedne etničke grupe, npr. grčkih obitelji carigradskog predgrađa Fenera kao guvernera Vlaške i Moldavije, pridonijela je preobrazbi njihovog religijskog identiteta u novu političku svijest, svojevrsni »religijski nacionalizam«. Utjecaj vanjskih sila rastao je u proporciji sa slabostima osmanske države.⁴⁵

Tradicionalne strukture unutar *mileta* ugrožavala je i navedena pojava novih lokalnih muslimanskih nezavisnih vođa – *ajana* – poput Pazvanoglu Osman-paše u Vidinu, Ali-paše od Janjine i Muhamed-Ali paše u Egiptu, koji su pokušali osigurati od sultana nezavisne gospodarske i političke interese. Usprkos naporima u uspostavi autoriteta sultan je bio nemoćan uspostaviti tradicionalne zakone. Nesklad između nove situacije i seljačkog očekivanja sigurnosti od osmanske vlade hranili su socijalno nezadovoljstvo, gurali kršćansko stanovništvo Balkana u izolaciju i političku apatiju te okretali prema novim nacionalnim liderima.

Početak 19. stoljeća liberalno-građanski europski koncept individualne i nacionalne slobode počeo je zapljuskivati Osmansko Carstvo, posebno sekularnu elitu pojedinih *mileta*. Srbi su nastavili ustanak 1815. koji im je dvije godine kasnije 1817. osigurao teritorijalno ograničeni, ali autonomni nukleus buduće države. Potaknute filohelenskim građanskim valom, europske su države za Grčkog ustanka 1821. počele pokazivati pojačani interes za osmanske manjine.

Grčka je revolucija otvorila sukob unutar *mileta*; crkva je željela održati politički autoritet i tradicionalno pravo kontrole populacije, dok je sekularni interes nastojao ograničiti crkveni autoritet na vjerske poslove. Liberalna je tolerancija štitila pravo pojedinca na napuštanje svoje grupe. Prosvjetiteljski principi koje je među Srbima širio Dositej Obradović, među Grcima Adamantios Koraes i Rigas Feraios (Riga od Fere) zalagali su se za literaturu na narodnom jeziku u okviru proklamirane doktrine sekularnog svjetonazora. Tako je za vrijeme rata za nezavisnost 1827. grčka nacionalna skupština napravila iskorak promicanjem svjetovnog principa da svećenstvo neće biti uključeno u javnu administraciju. Kada se engleska flota pojavila u Carigradu 1807, lojalni patrijarh Gregorios V. osobno je s pastoralnim štapom u rukama vodio Grke koji su gradili utvrde protiv zapadnih osvajača. Godine 1821. patrijarh je eskomunicirao grčke revolucionare i optužio Alexandra Ypsilantija, časnika ruske vojske, koji je zapovijedao operacijama na terenu u ustanku protiv sultana. Odsječen od nove grčke nacionalne države i lojalan Porti, carigradski patrijarh nije više mogao igrati važnu ulogu u nacionalnom pokretu, ali ni u Carstvu. Sultan Mahmud II. objesio je patrijarha usprkos njegovoj osobnoj lojalnosti Carstvu.⁴⁶

---

45 Vidi M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, London – New York, 1966; R. H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, 1990.

46 H. K. Karpat, *An Inquiry Into the Social Foundations of nationalism in the Ottoman State*, 79.

Sukob između svećenstva i uspinjuće trgovačke klase kršćanskih zajednica završio je pobjedom novih ekonomskih elita. Sukob između nižeg sloja trgovačko-obrtničkih grupa i njihovih vođa, konačno je kulminirao između 1860. i 1870. u korjenitoj reformi *milet* sustava.

Politika tanzimata pokopala je sustav *mileta* jer je reforma potaknula preobrazbu vjerskih u šire nacionalne zajednice, podrivajući njihovu lojalnost Porti i otvarajući ih daljnjem europskom utjecaju. Reforma koja je u krajnosti izazvala socijalnu rekonstrukciju počela je na vrhu i koncentrirala se na dvije grane osmanskog društva: stvaranje nove birokratske strukture i poboljšanje statusa manjina. Proširivanje gospodarskih i komercijalnih odnosa s Europom zahtijevali su stvaranje posebnog tehničkog kadra, odnosno profesionalne birokracije. Politički sustav koji je konačno nastao predstavljao je modernu formu centralizirane vlade, bez socijalne i kulturne kohezije i ideološkog jedinstva. U slučaju manjina centralizacija je značila miješanje u poslove zajednica. Ovo je miješanje potkopalo najvažniji osmanski upravni princip: relativnu autonomiju koju su uživale različite vjerske grupe kroz integracijsku politiku na političkom i ekonomskom planu.⁴⁷

Tako je politika poduzeta nakon 1839, umjesto poželjne integracije, pridonijela buđenju nacionalnih kršćanskih i muslimanskih grupa transformirajući ih u osmansku većinu ili kršćansku manjinu, i konačno u nacije. Osmanski građanin postao je nova poželjna legalna kategorija sekularnog identiteta. Članstvo u *miletu* bilo je nadgrađeno, u stvarnosti lišeno svog prethodnog legalnog aspekta i reducirano na čisto vjersko obilježje.⁴⁸ Drugim riječima, država je nastojala preuzeti legalne, kulturne i obrazovne odgovornosti *mileta* i ostaviti ga kao *cemaat*, tj. vjersku kongregaciju.

Vlast u grčkom *miletu* prešla je 1868. u ruke svjetovne uprave – centralnog eklesiastičkog povjerenstva, tj. gornjeg urbanog sloja koji je asistirao Sinod. U armenskom *miletu*, amira kao gornja urbana klasa Armenaca, koja je zamijenila Grke u administraciji, zasjenila je utjecaj armenskog patrijarha i spremno sudjelovala u upravi do otvaranja armenskog pitanja. Židovski *milet* reformiran je 1865. bez velikih poteškoća zbog toga što je svaka vjerska zajednica djelovala nezavisno pod svojim rabinom.⁴⁹ Reforma *mileta* razgradila je i posljednju tradicionalnu formu organizacije istih lingvističko-religijskih grupa i oslobodila pojedinca u traženju članstva i identiteta u novoj formi političke asocijacije – naciji. Nakon ovog razdoblja za kršćane se češće rabio pojam *ekaliyet* – manjine, a za Muslimane *milet*. Politika centralizacije provedena kroz reforme tanzimata počela je kao traženje načina za formiranje jedinstvene osmanske nacije i završila u stimulaciji nacionalnog buđenja svih vjerskih i etničkih grupa, uključujući Turke i Arape.

Ideja stvaranja teritorijalne nacionalne države po uzoru na zapadne modele vodila je prema stvaranju politički i kulturno homogenih društava što je označilo po-

47 David Urquhart, *Turkey*, London, 1833, 84.

48 H. K. Karpat, *An Inquiry Into the Social Foundation of nationalism in the Ottoman State*, 88.

49 Isto, 90.

četak ne samo pada Carstva nego i trajnih unutrašnjih sukoba, ratova i stradanja, etničkog čišćenja i asimilacije. Stvaranje grčke nacionalne države predstavljalo je manje bolnu činjenicu po unutrašnji ustroj Carstva jer je grčki nacionalni teritorij bio gotovo nacionalno jedinstven. U drugim dijelovima jugoistočne Europe, gdje su zajednice živjele izmiješano, situacija je bila značajno različita. Štoviše, nosila je viziju i aspiraciju intelektualne elite koje su uključivale prisvajanje zacrtanih teritorija gdje su živjeli pripadnici bivših *mileta*. Tako su stvoreni projekti Velike Srbije, Velike Bugarske, Velike Grčke i Velike Rumunjske. Velike europske sile pojačano su se miješale u političko ustrojstvo Carstva koristeći etno-nacionalističke ideje lokalnih elita za zadovoljavanje vlastitih interesa. Zbog geopolitičkih, vjerskih ili drugih motiva, Rusija je podržavala stvaranje Velike Bugarske, Francuska Velike Srbije i Britanija Velike Grčke.⁵⁰

S druge strane, velik dio osmanske birokracije i intelektualaca zadojenih nacionalnom zapadnom ideologijom počeli su identificirati osmanizam s turkmenstvom smatrajući osmansku državu vrstom nacionalne tvorevine i sagledavajući njenu povijest u svjetlu turskog doprinosu. Opstanak osmanske države poistovjetili su s nacionalnim opstankom. Uspon nove birokracije i vojne elite stvorene u procesu provedbe tanzimata predstavljao je muslimanski odgovor na rastući osjećaj nesigurnosti uzrokovan utjecajem velikih sila i kršćanskih manjina. Navedene sekularne snage podigle su Mladotursku revoluciju 1908. i na čelu s legendarnim »ocem turske nacije« Mustafom Kemalom Atatürkom povele borbu za očuvanje turskog nacionalnog teritorija nakon sloma i podjele Carstva na kraju Prvog svjetskog rata.

Bibliografija

- Auldjo, John, *Journal of a visit to Constantinople and some of the Greek islands in the spring and summer of 1833*, London, 1835.
- Anderson, M. S., *The Eastern Question 1774-1923*, London – New York, 1966.
- Banac, Ivo, *Acta turcarum*, Zagreb, 2006.
- Davison, R. H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, 1990.
- Duben, Alan – Cem, Behar, *Istanbul households: Marriage, family and fertility 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1991.
- Engrin, Yemal, *The Ottoman city in comparative perspective, Istanbul 1453-1923: a select bibliography of urban history, compiled from Western sources*, Monticello, III, 1978.
- Galanté, Abraham, *Historie des Juifs d'Anatolie*, Istanbul, 1939.

---

50 Gjorgje Ivanov, »(Re)calling the future.«, *Eurozine*, 25. 3. 2004.

- Goytisolo, Juan, *Estambul otomano*, Barcelona, 1989.
- Hornby, Emalia B. H., *Constantinople during the Crimean War*, London, 1863.
- Inalcik, H., »When and how British cotton goods invaded the Levant markets«, u: H. Islamoglu-Inan, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, 1987.
- Inan, H. I., *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, 1987.
- Issawi, C., *The Economic history of Turkey*, Chicago – London, 1980.
- Ivanov, Gjorgje, »(Re)calling the future. Turning the Balkan's multiethnic past«, *Eurozine*, 25. 3. 2004.
- Karpat, H. Kemal, *An Inquiry Into the Socila Foundations of nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, From milets to Nations*, Center of International Studies, Research Monography n. 39, Princenton University Press, 1973.
- Karpat, H. Kemal, *Ottoman population 1830-1914, Demografic and Social Characteristics*, Wiscounsinn University Press, 1985, 86.
- Karpat, H. Kemal, »Population Movements in the Ottoman State in the Nineteenth Century: An Outline«, u: *Contributions á l' Historie Economique et Sociele de l' Empire Ottoman*, Collection Turcica, vol. 3, ed. Jean-Louis Bacque-Gramont and Paul Dumont, Istanbul, Paris, London, 1983.
- Kasaba Resat, *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century*, New York, 1988.
- Kemal, K. H., »The Statues of Muslims under European Rule: The Eviction of the Circassians from the Caucaus and their Settlement in Syria«, *Journal of Muslim Minorities*, 2, 1980.
- Langer, W. L., *The Diplomacy od Imperialism*, New York, 1956.
- Lewis, Bernard, *Istanbul and the civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press, 1963.
- McCarthy, Justin, *The Arab World, Turkey and Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics*, Boston, 1982.
- MacFarlane, Charles, *Constantinople in 1828: a residence of sixteen months in the Turkish capital and provinces: with a account of the present state of the naval and military power, and of the resources of the Ottoman Empire*, London, 1829.
- Marouche, P. – G. Sarantis, *Annuaire Financier de Turquie*, Pera, 1912.
- Nabandian, L., *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkley – Los Angeles, 1963.
- Pereira, Michael, *Istanbul*, 1968.
- Rosenthal, Z. Steven, *The Politics of Dependancy: Urban Reform in Istanbul*, Westport, Connecticut, 1980. *Istanbul*, Ludwisburg, 1967.
- Sarkissian, A. O., *History of the Armenian Question to 1885*, Urlau, III, 1938.
- Shaw, Stanford J., »The Ottoman Censuses System and Population 1831-1914,« *International Journal of Middle East Studies*, 9, 1978.

- Shaw, J. Stanford, »The Ottoman Censuses System and Population 1831-1914«, *Introduction Journal of Middle East Studies*, 9, 1978.
- Shaw, J. Stanford and Shaw, K. Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, New York, Cambridge University Press, 1977.
- Stoianovich, Troian, »The conquering Balkan Orthodox Merchant«, *Journal of Economic History*, 1960.
- Sussnitski, Alphons, »Die Wirtschaftliche Lage der Juden in Konstantinopel«, *Allgemeine Zeitung des Judentums*, Berlin, 1912.
- Synet, A., *Les Gres de l' Empire Ottoman*, Istanbul, 1878.
- Urquhart, David, *Turkey*, London, 1833.
- Zeynep, Celik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, Washington, 1986.

SUMMARY

Population of Istanbul in the 19th century as a reflection of the national transformation in Ottoman Empire

The main characteristic of the population of Istanbul during the 19th century was its ethnic diversity which made Istanbul an international city. As far as population is concerned there were two main processes: 1) the physical growth of the population of Istanbul due to the migrations into Istanbul which made the city a mostly Muslim municipality in strictly numerical terms, and 2) the political and economic growth of minorities backed by the Great Powers.

In the terms of transformation the city of Istanbul began to westernize. The impact of Great Powers and the presence of minorities and foreigners on the one hand, and reform politics of Tanzimat on the other, created ample milieu for social upward mobility. Owing to the trade experience and the support by the Great Powers minorities benefited from the forceful transformation of the Ottoman economy and organized a diffuse commercial network all around the Empire and in Istanbul. Furthermore they employed in a division of labour according to their skill and historical tradition. The *millet* system as a political and religious umbrella found itself inappropriate for the needs of the new minorities. Growing expression of national feeling reached its full manifestation in the process of the creation new independent states on the Balkan peninsula. Therefore leading religious structures of the most important Orthodox *millet* lost their influence, after the Greek revolution, on their former brethren who even found themselves to be pro Ottoman. Cut off from their national state the Greek minority lost its political position in the government service and continued to direct its activities towards economic goals. This was facilitated by their long commercial tradition and British political influences. New economic possibilities for minorities created a new force within each *millet* at the expense of the former religious structure.

The Tanzimat reform was carried out by the Muslim bureaucracy which was intimidated by external pressure and by internally strengthening the non-Muslim minorities. Therefore the leading Muslim bureaucracy was unwilling to share its leading role with these minorities. So national transformation and the ideal of a »new Ottoman citizen« was doomed to fail because new economic forces found reformed *milet* structure as a too narrow framework for upward mobility including the possibility of reaching the top of the Ottoman society. Eventually, this turned the minorities toward achieving economic goals within the Ottoman State (Greeks, Jews) or towards the creation of independent states on the ruins of the Ottoman Empire (Armenians). On the other hand Greek revolution and the Armenian question stirred up national pro-Ottoman and later pro-Turkish feelings reinforced by the influx of Russian and Balkan refugees. All these processes precipitated the transformation of a multiethnic Ottoman society into an independent national state of the Turkish nation. So, looking back, there were several key points in the society of Istanbul during the 19th century.

1) The implementation of economic treaties opened the Ottoman economy and offered notable economic possibilities for minorities and foreigners.

2) In political terms, the Greek revolution weakened the political influence of minorities on the Porte reinforcing the cohesion of the Muslim leadership structure who became more and more suspicious toward minorities.

3) The *milet* reform came late and was countereffected by stirring up the national singularity of ethnic groups instead of forging the common Ottoman nation.

4) The influx of refugees and the creation of independent states on the Ottoman periphery made Istanbul as well as the whole Ottoman Empire generally a Muslim state in numerical terms and precipitated the process of creating a Turkish national state.